

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 13 (Aralık/December 2023), s. 827-837.
Geliş Tarihi-Received: 01.09.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 04.10.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1354033

Doğu Grubu Ağzlarında Ara Ünsüzler

Intermediate Consonants in Eastern Group Mouths

Mesut KÜRÜM*

Öz

Dillerdeki sesler, genel olarak ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki gruba ayrılmakta ve bu sınıflandırmada çoğunlukla seslerin boğumlanma ve akustik özellikleri dikkate alınmaktadır. Dünya üzerindeki diller incelendiğinde bu dilleri birbirinden farklılaştıran özelliklerden birinin de dillerin yapısında yer alan seslerin meydana getirdiği gramer birlikleri olduğu görülmektedir.

Dilin en küçük yapı birimi olan sesler, ölçünlü dillerdeki gelişmelerini genellikle dilin kuralları doğrultusunda sürdürürler. Seslerin ağızlardaki durumu ise çoğunlukla bundan farklıdır. Ölçünlü dilin kurallarına çok da bağlı olmayan ağızlardaki bazı fonetik hadiseler, Türkiye Türkçesi ağızlarında olduğu gibi, ünlü ve ünsüz çeşitliliğinin önemli nedenlerindendir.

Doğu Grubu ağızları, ünsüz varlığı ile ölçünlü dilden ve kısmen diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından farklı bir görünüm sergilemektedir. Yerleşim alanlarından bazılarının geçiş güzergâhı üzerinde yer alması, Azerbaycan Türkçesi ses özelliklerinin belirgin şekilde görülmesi, tonlulaşma, tonsuzlaşma, süreklileşme, uzunluk kaybı, kaynak kişiye bağlı birtakım özellikler ile fonetiğe dayalı değişimlerin henüz tamamlanmamış olması ve dolayısıyla yarım kalması; bu ağızlarda ara ünsüz diye tanımlanan bazı seslerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada, Doğu Grubu ağızlarıyla ilgili bilimsel kaynak ve eserler taranarak ara ünsüz olarak tanımlanan ve farklı sıklık oranlarında kullanılan on üç ses tespit edilmiş ve bu sesler örneklerle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Grubu ağızları, ses, ara ünsüzler, ölçünlü dil.

Abstract

Sounds in languages are divided into two groups; vowels and consonants in general, and in this classification, the articulation and acoustic characteristics of sounds are mostly taken into account. When the languages in the world are examined, it is seen that one of the features that differentiate these languages from each other is the grammatical unions formed by the sounds in the structure of the languages.

Sounds, which are the smallest structure unit of language, generally continue their development in standart languages in accordance with the rules of language. The state of sounds in the mouths is often different from this. Some phonetic events in mouths that are not very dependent on the rules of standard language are among the important reasons for the variety of vowels and consonants, as in Turkish mouths of Turkey.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, e-posta: m23kurum@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8305-7480.

Eastern Group mouths exhibit a different appearance with their consonant presence from the standard language and partially from other Turkish mouths of Turkey. The fact that some of the residential areas are located on the transition route, Azerbaijan Turkish phonetic features are clearly seen, intonation, detonation, continuation, loss of length, some features depending on the source person, and phonetic-based changes have not been completed yet and thus remain unfinished has led to the emergence of some sounds defined as intermediate consonants in these mouths.

In this study, thirteen sounds defined as intermediate consonants and used in different frequency ratios were identified by reviewing scientific sources and works related to Eastern Group mouths and these sounds were examined with samples.

Keywords: Eastern Group mouths, sound, intermediate consonants, standard language.

1. Giriş

Bir dilde en küçük gramer birliklerinden en büyük gramer birliğine kadar dili meydana getiren bütün unsurların yapısında yer alan en küçük ve en basit dil ögesi ses olarak tanımlanmaktadır. Ses adı verilen bu dil unsurları bazen tek başlarına bazen de yan yana gelerek canlı ve cansız varlıkları, mefhumları ve durumları karşılayan kelime diye adlandırılan dil birliklerini, dil unsurlarını ve dil şekillerini meydana getirirler (Ergin, 2004, s. 29).

Sesler dilin önemli malzemelerinden biridir. Gramer birliklerinin en küçüğü tek sesli olup sestten daha küçük bir gramer birliği yoktur. Dilin en küçük parçası olarak tanımlanan ses, ciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve yayılarak kulakla duyulabilen titreşimlerdir (Gülensoy, 2000, s. 308).

Hece kurmadaki işlevleri temel alındığında dillerdeki sesler ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki şekilde kümelendirilmiştir. Ünlüler, ciğerlerden gelen havanın ağzın farklı bölgelerinde ve dilin değişik hareketleriyle boğumlanmasıyla oluşurken; ünsüzler, havanın ses çıkarma organlarına çarptırılmasıyla elde edilirler. Her çarpma öncesi veya sonrasında ağız, burun ve yutak boşluklarında bir boğumlanmanın gerçekleşmesi gerekir. Bu yüzden gürültüden farklı bir sesin meydana gelebilmesi için bir ünlünün çıkarılması gerekir. Dillerdeki sesleri ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki gruba ayırmak eskiden beri süregelen bir gelenek olmakla birlikte gruplandırmaya esas olan özellikler bugüne kadar detaylı şekilde açıklanamamıştır. Dolayısıyla bu durum seslerin gruplandırılması için ölçüt alınan özelliklerle ilgili genel bir görüşün oluşmasını engellemiştir (Karaağaç, 2018, s. 31).

Dünya üzerindeki dillere bakıldığında bu dillerin tamamında ünsüz sayılarının ünlülere oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Ünlülerle kıyaslandığında ünsüzlerin sınıflandırılması daha geniştir ve dolayısıyla bu durum ünsüzleri tanımlama ve sınıflandırmada hem akustik hem de boğumlanmayla ilgili pek çok niteliği hesaba katmayı gerektirir (Karaağaç, 2018, s. 33).

Ünsüzler, genel olarak titreşimli ve titreşimsiz olmak üzere iki gruba ayrılır. Titreşimli ünsüzlerin dalgaları harmonik olup bunların titreşimli ve harmonik olmaları ses tellerinin devreye girmesiyle yani titreşmesiyle alakalıdır. Titreşimli seslere, ister ünlü ister ünsüz olsun, dil bilgisi terimleri arasında yer alan tonlu sesler de denir. Bütün bu ünlü ve tonlu ünsüzler, seslerini ses tellerinden alırlar. Bunlar ciğerlerden gelen hava akımının ses tellerine çarpması ve bunun sonucu olarak ses tellerini titreştirmeye başlamasıyla oluşurlar. Başka bir ifadeyle, ses tellerini titreştiren bu hava akımı, ses telleri arasındaki yolculuğunu tamamladığında artık tonlu hava akımıdır (Coşkun, 1999, s. 45).

Ünsüzler engelli seslerdir. Boğumlanmaları sırasında soluk, konuşma organlarının herhangi bir yerinde bir engele çarpar. Bu engel ise ya dudaklarda ya da dil ve dişler

arasında olur. Serbest olmayan bu sesler, sadece bir ünlü yardımı ile hece oluşturabilirler. Ses yolunun genel olarak daralma veya açılıp kapanma durumlarında ağız boşluğunun çeşitli yerlerinde boğumlanmaları nedeniyle ünlülerden ayrılırlar. Tonluluk ve tonsuzlukları, boğumlanma yerleri ile organların temas dereceleri de yine ünsüzleri nitelendiren ve onları tanımlayan hususlardan bazılarıdır (Sağır, 1995a, s. 391).

Türkçenin ünsüzlerinin niteliklerine göre tasnif edilmiş şekli şöyledir (Karaağaç, 2018, s. 34):

ÇIKIŞ BİÇİMİNE GÖRE		ÇIKIŞ YERİNE GÖRE						
		Damak Sesleri		Diş Sesleri			Dudak Sesleri	
		Arka damak	Ön damak	Diş-damak sesleri	Diş eti sesleri	Diş arası sesleri	Diş-dudak	Çift Dudak
Patlamalı	Ötümlü	ğ	g	d	c			b
	Ötümsüz	ķ	k	t	ç			p
Sürtünmeli	Ötümlü				j	z		
	Ötümsüz	h	h		ş	s	f	
Sürtünmesiz	Genizsi	ñ	n	n				m
	Dil ucu				l			
	Titrek				r			
	Yarı ünlü	ğ	ğ	y			v	

Gelişmiş ölçünlü dillerde ortalama yirmi ile kırk arasında ses işareti kullanılmaktadır. Diğer pek çok dilde olduğu gibi Türkçenin de bu anlamdaki belirgin özelliği ünsüz sayısının ünlü sayısından daha fazla oluşudur. Ölçünlü Türkiye Türkçesinin ünlü ve ünsüz varlığıyla ilgili yapısı, genel Türkçe ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesi ağızları söz konusu olduğunda bu ağızlar ölçünlü dile kıyasla farklı ve zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Çoğu kitap şeklinde yayımlanmış ve bir kısmı da kapsamlı araştırma yazılarından oluşan ağız çalışmaları incelendiğinde Türkiye Türkçesi ağızlarının sahip olduğu ünlü sayısının (9+39) 48, ünsüz sayısının da (26+59) 85 olduğu görülmektedir. Bu rakamlar Türkçenin ses kaynaklarının gürlüğü ve zenginliğini gözler önüne sermektedir (Sağır, 1999, s. 987).

2. İnceleme

Ağız, “bir dilin veya bir lehçenin yazı diline oranla ve çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri” dir (Korkmaz, 2007, s. 11-12). Ayırıcı veya belirleyici olarak nitelendirilen ses, şekil ve söz varlığı özellikleri ise ağız gruplarının belirlenmesindeki temel ölçütler olarak kabul edilmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları da bahsi geçen ölçütlere dayalı olarak pek çok araştırmacı tarafından tasnif edilmiştir. Tasniflerden biri de bu çalışmada temel alınan Leylâ Karahan’ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserindeki tasniftir. Karahan, bu eserde Türkiye Türkçesi ağızlarını Doğu, Kuzeydoğu ve Batı Grubu ağızları olmak üzere üç ana ağız grubuna ayırarak Ağrı, Artvin merkez ile Şavşat, Ardauç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç) ve Van ağızlarını Doğu Grubu ağızları içerisinde değerlendirmiştir (Karahan, 2014, s. 1-2).

Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında ölçüt alınan ses bilgisi ile ilgili özelliklerden biri ünsüzlerdir. Ünsüz varlığı açısından zengin bir görünüm sergileyen Doğu Grubu ağızları, diğer ağız gruplarından farklı olarak, belirleyici niteliğe sahip pek çok ara ünsüze de sahiptir. Bu gruptaki ağızlarda bazı seslerin karşılıklı olarak birbirine dönüşmesi her ne kadar karakteristik bir özellik kazanmışsa da tonlulaşma, ünsüz benzeşmeleri, uzun ünlülerin kısalma temayülleri, en az çaba kanunu gibi bazı nedenlere bağlı olarak dönüşümün tamamlanmadığı durumlarda ara ünsüzler ortaya çıkmıştır.

Doğu Grubu ağızlarında yaygın şekilde kullanılan ünsüzler şunlardır:

	Süreksiz			Sürekli									
				Yarı Sızıcı			Sızıcı			Akıcı			
										Burun Akıcıları	Ağız Akıcıları		
	+	- +	-	+	- +	-	+	- +	-		Yanaklı	Titrek	Nefesli
Dudak	b	p	p	b						m			
Diş-Dudak							v, w	F	f				
Asıl-Diş	d	T	t				z	S	s	n		r, r̄, r̄	
Diş-Eti	c	Ç	ç	ç		ç	j	Ş			l, l̄, l̄		
Ön Damak	g, ğ g	K	k k̄				ğ		h ,				y, ȳ
Arka Damak	ğ	Ɔ	Ɔ				ğ		h̄				
Gırtlak									h̄				

+ : Tonlu Ünsüz

- + : Yarı Tonlu Ünsüz

- : Tonsuz Ünsüz

2.1. Ara Ünsüzler

Doğu Grubu ağızlarında Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde kullanılan yirmi bir temel ünsüzün yanında farklı fonetik değerlere sahip pek çok ünsüz grubundan bahsetmek mümkündür. Bu ünsüz gruplarından biri de tonlulaşma, tonsuzlaşma vb. yönlerdeki ünsüz değişimlerinin çeşitli nedenlerle tamamlanamayıp yarım kalması durumunda ortaya çıkan ara ünsüzlerdir. Tonlulaşma ve tonsuzlaşma dışında benzeşme, kısalma temayülleri, en az çaba kanunu vb. hadiseler, bu ağızlardaki ara ünsüzlerin yaygın şekilde görülmesinin diğer nedenleri arasında sayılabilir. Doğu Grubu ağızları üzerine yapılmış olan çalışmalarda ölçünlü dilde kullanılan ünsüzlerin dışında farklı birçok ünsüz varlığı çalışmaların tamamında müşterektir. Doğu Grubu ağızlarındaki ara ünsüzlerin ele alındığı bu çalışmada örnekler, alanla ilgili akademik düzeydeki lisansüstü çalışmalar ile ağızlarla ilgili kaynak kitaplardan tespit edilip orijinal şekilleriyle çalışmaya alınmıştır.

Ağız çalışmalarında tespit edilen sesler, genellikle Türk Dil Kurumunun belirlediği transkripsiyon alfabesine göre işaretlenilmektedir. Ancak ağızlardaki bazı seslerin bu alfabede karşılığının bulunmaması, ağız araştırmacılarının farklı işaretler kullanmasına, aynı ses için birden fazla işaretin ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu durum ağız çalışmalarında fontların yazılışı konusundaki ortaklığın oluşmasını engellemiştir.

Çalışmada iki eğik çizgi (/ /) arasında verilen ünsüz, bu çalışmada esas alınan; eğik çizgi dışındaki ünsüzler ise aynı ses değerine sahip olup diğer kaynaklardan tespit edilen varyantlardır.

2.1.1. /b/, b, v, V Ünsüzü

/b/ ile /v/ ünsüzleri arasında telaffuz edilen tonlu ve yarı sızıcı bir ünsüzdür. Bu ünsüzün özellikle sözcük içinde kullanıldığı örneklerde genellikle b'den v'ye bir kayma söz konusu olduğundan sızıcılışma yönündeki ünsüz değişiminin bir ara merhalesi olarak da ifade edilebilir. Ünsüz ağız çalışmalarında b, b, v, V şekillerinde işaretlenmiş olup tespit edilen örneklerden bazıları şunlardır:

BYA: tabi "tabi", duşarlar "duvarlar", dibini "dibini", ābi "abi", birinci "birinci" (s. 94), **KİA:** ne bilim "ne bileyim", bir borana "bir borana" (s. 102), **KBAYA:** vırik "ısal", vıtvıtik düş- "endişe et-, telaşlan-" (s. 48), **GŞKA:** befat "vefat" (s. 43), **İİA:** baba "baba", bafaT "vefat" (s. 73), **VKA:** Vurardıx "vururduk", Vefat "vefat", SeVzeciler "sebzeciler", SeVze "sebze" (s. 31-32).

2.1.2. /ç/, ç, Ç Ünsüzü

/c-ç/ ile /j/ arasında telaffuz edilen ve sızıcılışma yönündeki ünsüz değişmesinin ara merhalesinde olan yarı sızıcı bir ünsüzdür (Sağır, 1995a, s. 393). Doğu Grubu ağızlarında düzenli olarak görülmeyen ara ünsüz, genellikle sözcük ortasında nadiren de sözcük başında kullanılmaktadır:

KİA: söyliyecem "söyleyeceğim", saşleyiçimiz "saklayacağımız", öldüreçeşler "öldürecekler" (s. 101), **BYA:** teçavüz "tecavüz", öleçe "öylece", darıça "Darıca", çannar "canlar", baçadan "bacadan" (s. 94), **GŞKA:** saçda "sacda", uçda "uçta", genç "genç" (s. 44), **VKA:** meçbur "mecbur", çandermeşnen "jandarma ile", sıcahta "sıcakta", olcax "olacak", xoçam "hocam", ac "aç", geç "geç", güci "gücü" (s. 24).

2.1.3. /ç/, Ç, Ş Ünsüzü

Bu ara ses, Doğu Grubu ağızlarında yaygın şekilde karşımıza çıkmakta olup tonsuz bir diş eti ünsüzü olan /ç/ ile sızıcı, tonsuz bir diş eti ünsüzü olan /ş/ arasında telaffuz edilir:

KA: fêçliler "felçliler", hêç "hiç", sūdlaç "sütlaç", oruç "oruç", ilâç "ilaç" (s. 105-106), **BYA:** çoş "çok", çay "çay", çerbetlerini "şerbetlerini", iççi "işçi", çalışma "çalışma", çünkü "çünkü", çal "çal" (s. 94), **GŞKA:** genşler "gençler", Şorak "çorak", gaştı "kaçtı", iş "iç" (s. 46), **VKA:** orıç "oruç", seçtile "seçtiler", sıçan "sıçan", geçlişim "gençliğim", açtıç "açtıç", hiç "hiç" (s. 25).

2.1.4. /ç/, c, ç Ünsüzü

Yarı tonlu olan bu ses, /c/ ile başlayıp /ç/ ile tamamlanan müşterek boğumlanmalı bir /ç/ ünsüzüdür (Sağır, 1999, s. 130). ç > c ve c > ç değişimlerinin ara merhalesinde yer alan bu ara ünsüzün Doğu Grubu ağızlarındaki örnekleri oldukça yaygındır:

BYA: kemençe "kemençe", genç "genç", hiç "hiç", Çekdük "çektik", üççüz "üç yüz" (s. 95), **EİA:** çocıhsız "çocuksuz", tabançasını "tabancasını", açgözlüç "açgözlülük", kepCe "kepçe", gırbanC "kırbac" (s. 75), **KA:** güççüg "küçük", aççi "aşçı" (s. 105), **EYA:** hızmetçi "hizmetçi", aşçı "aşçı", atçı "atçı" (s. 76), **BMA:** açmış "açmış", ilaç "ilaç", Çit "çit", Çeyizini "çeyizini", önÇeki "önceki", Çacık "cacık", sıçaş "sıcak", ÇamaÇur "çamaşır" (s. 46), **GŞKA:** bütçem "bütçem", açluç "açlık", pirinç "pirinç" (s. 43), **İİA:** gençler "gençler", göç "göç", mehmetÇik "mehmetçik", saraçlı "Saraçlı" (s. 74), **TİA:** bekCisi "bekçisi", saCını "saçını", göCCük "küçük" (s. 30), **VKA:** genC "genç", ihtiyaC "ihtiyaç" (s. 24).

2.1.5. /F/, v, v Ünsüzü

f > v ile v > f değişimlerinin ara merhalesinde bulunan yarı tonlu, sızıcı bir diş-dudak ünsüzüdür. Bölge ağızlarında tespit edilen örneklerde genellikle iç seste iki ünlü arasında yer alan /f/ ünsüzünden geliştiği görülmektedir:

EİA: üsuF “YusuF” (s. 75), **VGHA:** masraF “masraf”, Fişne “vişne”, heFTe “hafta”, hoşaf “hoşaf”, şeFah “şafak”, yuFka “yufka” (s. 115), **BYA:** hafıslıh “hafızlık”, mutFāa “mutfağa”, zeFkli “zevкли”, ufağ tēFeK “ufak tefek”, seFer “sefer”, deFe “defa” (s. 95), **GŞKA:** müsaFūr “misafir” (s. 44), **İİA:** veFaT “vefat”, kaFam “kafam” (s. 74), **GYHA:** daya “defa”, seyer “sefer”, tüveg “tüfek”, tüvegi “tüfeği” (s. 56), **DİA:** sever “sefer”, etrav “etraf” (s. 7).

2.1.6. /g/, ğ, c ve /k/, ç, k Ünsüzleri¹

Doğu Grubu ağızlarının dikkat çeken özelliklerinden biri genellikle sözcük başında ve ortasında görülen g > c ile k > ç ünsüz değişimleridir. Çoğunlukla Kuzeydoğu Grubu ağızlarında görülen ve bu ağız grubunun karakteristik özelliklerinden olan g > c ve k > ç ünsüz değişimleri; Erzurum, Gümüşhane ve Bayburt gibi Doğu Grubu ağızlarının bir bölümünde de karşımıza çıkmaktadır. Cahit Başdaş, bu ünsüz değişimlerinin Malatya-Akçadağ, Kuzeydoğu Anadolu, Erzurum ve Kosova ağızlarında da görüldüğünü, her iki değişimin adı geçen yörelerde, birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana geldiğini ve ayrıca bu değişimlerin Türkiye Türkçesi ağızlarının tasnifinde bir ölçüt olarak da kullanıldığını ifade etmektedir (Başdaş, 1999, s. 484). Bu değişimlerin Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızları dışında Batı Grubu ağızlarından bazıları ile Kosova ağızlarında da görülmesi ağız ve etnik yapı arasındaki ilişkiyi akla getirmektedir.² Başdaş, bu ünsüz değişimlerinin görüldüğü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova ağızlarının teşekkülünde aynı etnik kökene sahip Türk gruplarının rol oynadığını ve dolayısıyla Batı Rumeli Türk ağızlarıyla Kuzeydoğu Grubu ağızları arasında bir bağlantı olabileceğini belirtmektedir. Bilindiği üzere Kuzeydoğu Anadolu’da yaşayan Türkler, Batı Rumeli’ye Türklerin yerleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. XIV. yüzyılda Kuzeydoğu Anadolu Türklerinin Gelibolu-Edirne çevresine yerleşmesi Rumeli’deki ilk Türk yerleşmesi olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türklerinin etkisi muhakkaktır. Doğu Anadolu bölgesinin batı sınırında bulunan Malatya/Akçadağ yöresi halkının atalarının da Doğu Karadeniz Bölümünden gelmiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla g > c ve k > ç ünsüz değişimlerinin görüldüğü bölgelerde etnik ortaklık söz konusu olabilir (Başdaş, 1999, s. 484-485).

2.1.6.1. /g/, ğ, c Ünsüzü

Patlamalı ve tonlu bir ön damak ünsüzü olan /g/ ile tonlu ve patlamalı bir diş eti ünsüzü olan /c/ arasında telaffuz edilen ünsüzdür. g > c değişiminin ara merhalesinde yer alan bu ünsüz, Doğu Grubu ağızlarının geneli için karakteristik değildir. Genellikle Kuzeydoğu Grubu ağızlarında yaygın şekilde görülen g > c değişimi, Doğu Grubu ağızlarından Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane’de görülmekle birlikte değişim bu ağızlarda henüz tamamlanmamıştır. Dolayısıyla sesin telaffuzu bu ağızlardaki örneklerde /g/ ile /c/ ünsüzleri arasındadır.

ERİA: cewuz “ceviz”, cecim “cicim”, cevap “cevap” (s. 153), **BYA:** ‘geldi “geldi”, ‘görmedim “görmedim”, babam’gil “babamgil”, ‘gizlendim “gizlendim”, ‘ğetdük “gittik” (s. 96), **GYHA:** gizlice “gizlice”, ğetdük “gittik”, gördük “gördük”, ğidarkân “giderken” (s. 58), **GŞKA:** ğelin “gelin”, ğavurları “gâvurları”, ğelmezsen “gelmezsen” (s. 45).

¹ Geniş bilgi için bakınız: Başdaş, 2003, s. 1-7; Caferoğlu, 1963, s. 1-32; Doğan, 2013, s. 1171-1181; Gülensoy, 2004, s. 1289-1298; Kırzioğlu, 1962, s. 244.

² Bakınız: Korkmaz, 1971, s. 21-32.

2.1.6.2. /k/, ç, ĳ Ünsüzü

Kuzeydoğu Grubu ağızlarından Trabzon, Rize ve Artvin'in bir bölümünde yaygın şekilde görülen bu ara ünsüz³, Doğu Grubu ağızlarından Erzurum, Bayburt ve kısmen de Gümüşhane'de belirli örneklerde karşımıza çıkmaktadır. /k/ ile /ç/ ünsüzleri arasında boğumlanan ve tonsuz bir ara ünsüz olan bu ses, bölge ağızlarında genellikle ince kuruluşlu kelimelerde veya palatal ünlülü hecelerde görülmektedir (Acar, 1982, s. 58). Değişim, Erzurum ve Bayburt'ta tamamlanırken Gümüşhane'de tespit edilen örneklerde genellikle yarım kalmıştır:

GYHA: kövünde "köyünde", ilk olarak "ilk olarak" (s. 58), **GŞKA:** Kelĳitliydi "Kelkitliydi", eskĳiden "eskiden", eĳerdik "ekerdik" (s. 45).

2.1.7. /k/, ğ Ünsüzü

Doğu Grubu ağızlarında en çok kullanılan ara ünsüzlerdendir. Bu ağızların genelinde sözcük başında, ortasında ve sonunda yaygın şekilde karşımıza çıkan ses; /k/ ile /g/ arası, yarı tonlu bir ön damak ünsüzüdür.

BYA: eskĳiden "eskiden", askerlik "askerlik", ğetdük "gittik", üsgeK "yüksek", böükler "büyükler" (s. 99), **EĳA:** beklemiş "beklemiş", keklik "keklik", ineK "inek" (s. 75), **KA:** çekdim "çektim", demeK ki "demek ki", eKmek "ekmek", yemeKler "yemekler" (s. 107), **BMA:** ördek "ördek", bilKisáyar "bilgisayar" (s. 46), **ĳĳA:** eski "eski", göktürKlerde "Göktürklerde", piKnĳK "piknik", türKüler "türküler" (s. 77), **TĳA:** ğetdiKTen "gittikten", gençliKTe "gençlikte" (s. 30), **GYHA:** geldi ği "geldi ki", gedceğ ki "gidecek ki", etmeğ "ekmek", ufah defeğ "ufak tefek" (s. 58), **MMA:** Küçük "küçük", Kölge "gölge" (s. 48).

2.1.8. /k/ Ünsüzü

Tonlulaşması tamamlanmadan teşekkül eden ve kulakta, arka damakta boğumlanan ölçünlü /k/ ünsüzü ile yine arka damakta boğumlanan /g/ ünsüzü arasında bir titreşim bırakan ara ünsüzdür. Bu ünsüz, kaynak kişilerin geneli için en az çaba harcanarak teşekkül ettirilmiş bir ünsüzdür (İlker, 2017, s. 104).

KA: Kışın "kışın", aĳlıma "aklıma", soĳacaĳ "sokacak" (s. 108), **KBAYA:** Kaya "kaya" (s. 48), **BMA:** duvaĳ "duvak", doĳtore "doktora" (s. 46), **ĳĳA:** Karsda "Kars'ta", doĳĳuz "dokuz", Kavĳa "kavga", Konaĳ "konak" (s. 77), **TĳA:** Kazete "gazete", ĳurbettē "gurbette" (s. 30), **BYA:** Kųnservelerimizi "konservelerimizi", doĳuS "dokuz", yutduĳ "yuttuk", ilkoĳul "ilkokul", ĳuraĳ "kurak" (s. 99), **VĳHA:** ĳıyamet "kıyamet", ĳaranfil "karanfil", bayĳuĳ "baykuş", ųaFĳa "şapka", baĳĳal "bakkal" (s. 120).

2.1.9. /p/ Ünsüzü

b > p tonsuzlaşması ile p > b tonlulaşması arasında telaffuz edilen bu ses, yarı tonlu bir çift dudak ünsüzüdür. Türkiye Türkçesinin diğeri ağızlarında olduğu gibi Doğu Grubu ağızlarında da yaygın şekilde karşımıza çıkan ara ünsüzlerden biridir:

EYA: HāleP "Halep", sarP "sarp", taĳıPde "takipte" (s. 76), **KA:** toPlar getirir "toplar getirir", tōPrāh "toprak", heP toPlandılar "hep toplandılar", yaPsin "yapsın" (s. 108), **EĳA:** mekteP "mektep", gidıP "gidip", tesPi "tespih", yaPTıh "yaptık" (s. 75), **BYA:** oĳıyıP "okuyup", ayıPdur "ayıptır", heP "hep", cēvaPlaruĳ "cevaplarız", toPun içine "topun içine" (s. 100), **BMA:** Pıĳah "bıçak", Permaĳım "parmaĳım", Pişmedi "pişmedi", Pıĳuĳ "buçuk", avruPa "Avrupa" (s. 45), **GŞKA:** harP "harp", ĳalP "kalp", ĳıĳarduP "çıkartıp" (s. 45), **ĳĳA:** toPraĳın "topraĳın", gidıP "gidip", kitaP "kitap", hePsi "hepsi" (s. 78), **VKA:** Parmaĳı "parmaĳı", Pisküvit "bisküvi",

³ Geniş bilgi ve örnekler için bakınız: Demir, 2006, s. 215; Günay, 2003, s. 88.

Peğember “peygamber”, ayıP “ayıp” (s. 30), **MMA**: Pacanın “bacanın”, Paklava “baklava”, Pekmez “pekmez” (s. 48).

2.1.10. /S/, ş Ünsüzü

Boğumlanma noktası /s/ ile /z/ arasında olan yarı tonlu ve sızıcı bir ara ünsüzdür. z > s ile s > z değişimlerinin ara merhalesinde bulunan bu ünsüzün örnekleri, sözcük başında seyrek, sözcük ortasında ve sonunda ise yaygın şekilde görülmektedir.

BYA: SeFer “sefer”, malımıS “malımız”, taKarıS “takarız”, otuS “otuz”, rahāsiS “rahatsız” (s. 101), **KA**: çoluḥ çocuḡumiS “çoluk çocuğumuz”, gēlinimiz gızımiS “gelinimiz kızımız”, biS “biz” (s. 108), **EYA**: taḥmaşsam “takmazsam”, aremaşsin “aramazsın”, şalatalıḡı “salatalığı” (s. 81), **BMA**: TamateS “domates”, temmiS “temiz”, yaSsin “yazsın”, yatmeS “yatmaz” (s. 46), **GŞKA**: otobuSnan “otobüs ile”, olmaSsa “olmazsa”, diliyoruS “diliyoruz”, meShebi “mezhebi” (s. 46), **VKA**: meShebiz “mezhebiniz”, ingılıŞce “İngilizce”, SeVze “sebze” (s. 31).

2.1.11. /ş/ Ünsüzü

Doğu Grubu ağızlarındaki örneği çok fazla olmayan ara ünsüzlerden biridir. Sızıcı, tonsuz bir diş eti ünsüzü olan /ş/ ile yine sızıcı ve tonlu bir diş eti ünsüzü olan /j/ arasında boğumlanan yarı tonlu bir sestir:

BYA: hıŞık “hışık” (s. 101), **GŞKA**: sütlaŞını “sütlacını”, aŞ “aş” (s. 46), **BMA**: genŞkende “gençken de”, iŞ “iş”, üŞ “üç”, iŞmek “içmek” (s. 46).

2.1.12. /T/, t Ünsüzü

Patlayıcılığını kısmen kaybetmiş, /t/ ile /d/ arasında telaffuz edilen ve daha çok /d/ ye yaklaşan yarı tonlu bir ara ünsüzdür (Sağır, 1995b, s. 79). Doğu Grubu ağızlarının genelinde sözcük başında, ortasında ve sonunda çokça görülen ara ünsüzlerden biridir:

EYA: eṭmiş “etmiş”, çürüṭdük “çürüttük”, unuṭdum “unuttum”, sevḡeṭdiler “sevkettiler” (s. 79), **EİA**: beŞta “beşte”, yoḡTur “yoktur”, üsTunda “üstünde”, vakıT “vakit”, isTi “istiyor” (s. 76), **KA**: işTe “işte”, āfiyeTle “afiyetle”, Tēyze “teyze”, çeşiT çeşiT “çeşit çeşit” (s. 109), **BYA**: Tane “tane”, yaḡlaŞTıḡ “yaklaştık”, nöbeTçi “nöbetçi”, toḡTorlara “doktorlara”, isTambulda “İstanbul’da” (s. 101), **BMA**: Tepeme “tepeme”, sabahTan “sabahtan”, Tırnaḡa “tırnağa”, maḡTur “mağdur” (s. 45), **İİA**: KarsTa “Kars’ta”, paTladı “patladı”, Tuzunu “tuzunu”, çıḡTi “çıktı”, kuvveTli “kuvvetli” (s. 79), **TİA**: işTen “işten”, geTdikTen “gittikten” (s. 30), **GYHA**: eṭdim “ettim”, geṭmes “gitmez”, ṭoḡonur “dokunur”, şubat “şubat” (s. 57), **MMA**: oynaTirler “oynatırlar”, TikbaŞlı “dikbaşı” (s. 48).

3. Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızları, ölçünlü dilde kullanılan temel ünsüzlerin yanında farklı fonetik değerler taşıyan pek çok ünsüzü de bünyesinde taşımaktadır. Ağızlarla ilgili çalışmalardan elde edilen verilerde Türkiye Türkçesi ağızlarında ölçünlü dilde kullanılan ünsüzlerle birlikte yaklaşık doksan civarında ünsüz tespit edilmiştir. Ağız gruplarının belirlenmesindeki ölçütlerden biri olan bu ünsüzler, ortaya çıkış nedenleri, kullanım sıklığı, boğumlanma özellikleri gibi nedenlerle ağızlarda farklılık göstermektedir. Doğu Grubu ağızları, ünsüzlerin bahsi geçen bu özellikleri dolayısıyla diğer Türkiye Türkçesi ağızlarından kısmen farklı bir görünüm sergilemektedir.

Doğu Grubu ağızları, ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılan yirmi bir temel ünsüzle birlikte; arkaik özellikler, coğrafi konum, fonetik hadiseler, kaynak kişi vb. nedenlerle meydana gelen ve farklı fonetik değere sahip pek çok ünsüzü de bünyesinde taşımaktadır.

Yapılan çalışma neticesinde Doğu Grubu ağızlarında ortalama 38 farklı simge ile işaretlenmiş 13 ara ünsüz tespit edilmiştir. Tonlulaşma ve tonsuzlaşma başta olmak üzere süreklileşme, kaynak kişinin konuşma özellikleri, sahanın çoğunlukla geçiş bölgesi özelliği taşıması, kısalma temayülü vb. nedenlerle farklı sıklık oranlarında kullanılan bu ara ünsüzler, Türkiye Türkçesinin diğer ağızlarında kullanılsa da bazılarının Doğu Grubu ağızları için karakteristik bir özellik kazandığı görülmektedir.

Bu ağız grubu için karakteristik sayılabilecek ara ünsüzlerden biri g/k > c/ç değişimlerinin ara merhalesinde yer alan ve kaynaklarda /'g/, /'ğ/, /c/, /k/, /ç/, /k/ şekillerinde kullanılan ünsüzdür. Özellikle Kuzeydoğu Grubu ağızlarında görülen g/k > c/ç değişimi, Doğu Grubu ağızlarından Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'nin bir bölümünde değişimin yarıda kalması nedeniyle ara ünsüz niteliği kazanarak bu sahalarda ağız adacığı oluşturmuş ve Batı Grubu ağızlarında ise tamamen kaybolmuştur.

Çalışmada dikkat çeken önemli hususlardan biri de ara ünsüzlerin diğer ağız gruplarından farklı olarak Doğu Grubu ağızlarında çoğunlukla ince ünlülü kelimelerde yaygın şekilde görülmesidir.

Seslerin karşılıklı olarak birbirine dönüşmesi, Doğu Grubu ağızlarının karakteristik özelliklerinden biridir. Ancak fonetiğe dayalı bu değişimlerin, ister kalın ister ince ünlülü kelimelerde olsun, Doğu Grubu ağızlarının genelinde henüz tamamlanmamış olması, ara ünsüz olarak tanımlanan bazı seslerin bu ağızlardaki çeşitliliğini artırmıştır.

Kısaltmalar

- KİA : Kars İli Ağızları
 BYA : Bayburt ve Yöresi Ağızları
 GŞKA : Gümüşhane İli Şiran ve Köse İlçeleri Ağızları
 VKA : Van Küresin Ağzı
 KA : Kemaliye Ağzı
 BMA : Bitlis Merkez Ağzı
 EİA : Elazığ İli Ağızları
 EYA : Erzincan ve Yöresi Ağızları
 İİA : Iğdır İli Ağızları
 TİA : Tunceli İli Ağızları
 VGHA: Van Gölü Havzası Ağızları
 GYHA: Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları
 DİA : Diyarbakır Ağzı
 ERİA : Erzurum İli Ağızları
 MMA : Muş Merkez Ağzı
 KBAYA: Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları

Kaynakça

- Acar, T. (1982). *Gümüşhane ve Yöresi Halk Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Doçentlik Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

- Başdaş, C. (1999). Anadolu ve Kosova Türk Ağızlarında g>c, k>ç Değişmeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (8), 483-491.
- Bulak, Ş. (2015). *Van Küresin Ağzı*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A. ve Oğraş, Ş. (2003). *Elazığ İli Ağızları*. Elazığ: Elazığ Valiliği.
- Caferoğlu, A. (1963). Anadolu Ağızları Konson Değişmeleri. *TDAY-Belleten* 1963, 1-32.
- Coşkun, V. (1999). Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler. *TDAY-Belleten* 1999, 41-50.
- Demir, N. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları I-II-III*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doğan, T. (Yaz 2013). Oğuzca Ağızlarında K/G > Ç/C Değişmesi. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9), 1171-1181.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım.
- Erten, M. (2011). *Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1978). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Gökçür, E. (2012). *Van Gölü Havzası Ağızları*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gülensoy, T. (2004). Türkiye Türkçesi Ağızlarında G/K > C/Ç Değişmesi. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* (s. 1289-1298). Ankara: TDK Yayınları.
- Günay, T. (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güngör, H. (2017). *Tunceli İli Ağızları*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- İlker, A. (2017). *Manisa Ağızları (Giriş-Ses, Şekil ve Kelime Bilgisi-Söz Varlığı-Cümle-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (1962). Lehçe-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri. *TDAY-Belleten* 1962, 195-244.
- Koç, A. (2021). *Iğdır İli Ağızları (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu. *TDAY-Belleten* 1971, 21-32.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kürüm, M. (2021). *Bayburt ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Özek, F. (2016). *Kemaliye Ağzı (Giriş-İnceleme-Metinler-Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özmen, Ş. (2007). *Muş Merkez Ağzı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Sağır, M. (1995a). Anadolu Ağızlarında Ünsüzler. *TDAY-Belleten* 1995, 391-409.

- Sağır, M. (1995b). *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sağır, M. (1999). Ağız Çalışmalarında Çevriyazı. *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (s. 126-138). Ankara: TDK Yayınları.
- Sağır, M. (1999). Anadolu Ağızlarında Ünlüler Ünsüzler. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996* (s. 987-996). Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, E. (2015). *Gümüşhane İli Şiran ve Köse İlçeleri Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi.
- Yaşurgan, N. (2019). *Bitlis Merkez Ağzı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi.